



РАЗВИТИЕТО НА МАНАСТИРИТЕ КАТО СТОПАНСКИ ЕДИНИЦИ (XIII–XIV ВЕК)

Теодора Георгиева

Кирило-Методиевски научен център, БАН

THE DEVELOPMENT OF MONASTERIES AS AGRICULTURAL UNITS (13TH – 14TH CENTURIES)

Teodora Georgieva

Cyrillo-Methodian Research Centre, Bulgarian Academy of Sciences

Abstract: Monasteries occupied a significant place in the development of Bulgaria. Their functions were not only spiritual, religious, cultural and social, but also economic.

Managing different types of property and agricultural equipment, and obtaining different raw materials, the monasteries had a number of advantages in the development of medieval economy. Source information speaks of craft production and trade activity carried out near them. An important aspect of this issue is the central government's policy of granting immunities. An indicator for the economic "impulse" turned out to be the degree of cultural development, which inevitably points to charitable activities during the period under review.

Monasteries were important for Bulgaria's economic life. The lands belonging to them had certain financial and legal functions, and yielded a significant amount of agricultural resources. In this way, apart from being part of the ecclesiastical, religious, cultural and social life of the country, they blended into its agricultural rhythm.

Keywords: monasteries; lands; Medieval Bulgarian royal charters; agrarian economy; trade.

Независимо дали говорим за политическия развой на една държава, за културните постижения или стопанския ритъм, животът на Средновековната епоха се определя от християнството. В тази връзка, важно място в развитието на българската държава през този период заемали манастирите, чиито функции били в съзвучие не само с духовно-религиозния, културен и социален живот, но и с конкретните икономически потребности.

Манастирът олицетворява земната представа за Божието царство (Гюзелев 1996: 86), то е „престанище за спасението на всяка душа християнска“ (Даскалова, Райкова 2005: 37) и, в който молитвата на монаха е „бърза

като светкавица и бляскава като злато, разсичаща въздуха по-рязко от крило на орел“ (Даскалова, Райкова 2005: 135). Но манастирът може да бъде разглеждан и като стопанска единица с важна роля в развитието на аграрната икономика на българската държава. Стопанисвайки различни по вид имоти и селскостопански инвентар, добивайки различни суровини, манастирите притежавали редица предимства в развитието на средновековната икономика. Сведенията в изворите индикират още за занаятчийско производство и реализирана търговска дейност. Важна е и политиката на раздаване на имунитетни права от страна на централната власт. А индикатор за стопанския „импулс“ се оказва степента на културно развитие, което неминуемо насочва към ктиторската дейност през разглеждания период.

Изворов материал по настоящата тема намираме в издаваните от българските царе грамоти, в типичите и инвентарните описи на манастирите. Отделни сведения се откриват и в житиеписните творби, както и в ораторската проза. От хрисовулите съдим за юридическия статут на манастирите, за предоставяните права на собственост и привилегии, изразяващи се в частична или пълна отмяна на данъчните задължения към държавния фиск. Грамотите показват отстъпването на различна недвижима собственост в полза на манастирите, правото им да събират отделни данъци, такси и ангарии, което обуславя и тяхното материално състояние. Чрез получаваните привилегии манастирите придобивали права на икономически субекти, разпореждащи се със своята собственост.

Ценни данни се съдържат и в някои от документите на Охридската архиепископия, както и в описа на мелнишкия манастир „Св. Богородица Спилеотиса“ (1365). Отделни аналогии позволява и типикът на Бачковския манастир (1083).

На юридическа регулация подлежала и извършваната търговска дейност на територията на манастирските имоти. Сведения за такава се откриват във Виргинския (от Константин Тих Асен (1257 – 1277)) и Рилския хрисовул (1378). Организираните ежеседмични или ежегодни тържища са отбелязани и в някои от сръбските грамоти. Такива са споменати сред даренията на Хрелю в полза на Хилендарския манастир. Сред даренията на манастира „Трескавец“ при Прилеп също е засвидетелстван организиран панаир (Новаковић 1912: 376). Похвално слово за св. Патриарх Евтимий от Григорий Цамблак е добър пример за споменаване на „пътища и тържища“ (Русев, Гълъбов, Давидов, Данчев 1971: 253; Грашева 1982: 234), там Евтимий е уподобен на търговец: „носец различни богатства от премъдрост и разум, които накупи като някой търговец“ (Грашева 1982: 221 – 222).

По отношение на историографията, темата за манастирите е засягана от редица изследователи. Стеснявайки обсега до стопанското им развитие, то е редно да се споменат проучванията на Д. Ангелов (Ангелов 1958), В. Гюзелев

(Гюзелев 2004: 29–35), Ив. Божилов (Божилев 2007: 138–148), Г. Цанкова-Петкова (Цанкова-Петкова: 1964), Г. Литаврин (Литаврин 1987), Б. Николова (Николова 2018), С. Аризанова (Аризанова 2013), Ил. Илиев (Илиев 2010), Ел. Костова (Костова 2020). Важна част от настоящия проблем е и въпросът за църковното право, разгледан от Г. Петрова (Петрова 2008). А относно царските грамоти, същите са попаднали в обсега на изследователи, като Г. Илински (Илински 1911), С. С. Бобчев (Бобчев 1925: 25–33), Й. Иванов (Иванов 1970 [1931]), Ив. Сакъзов (Сакъзов 1924: 123–151), Ив. Дуйчев (Дуйчев 1986), М. Н. Андреев (Андреев 1965), Д. Ангелов (Ангелов 1945–1946: 385–411), Д. Чешмеджиев (Чешмеджиев 2019: 376–392).

В настоящото изследване манастирът, играещ важна роля в развитието на аграрната икономика, е разгледан през призмата на стопанската история. Част от поставения проблем е политиката на раздаване на имунитетни права от страна на централната власт. Грамотите, които свидетелстват за този вид правна сделка, дават информация за видовете имущество, инвентар, данъчни задължения, практикуваната селскостопанска дейност и търговия.

Практиката да се раздават имунитетни права от страна на държавата е позната във Византия. Тази политика се прилага по българските земи през XI–XII в., когато те са част от Империята на ромеите. Самото освобождаване от данъци – т.нар. *екскусия* било в полза на светски и духовни лица – земевладелци, за които съществувала възможност от частичен или пълен финансов имунитет (Острогорски 2013: 428). Предоставените права от централната власт били фиксирани в издаваните официални документи (хрисовули, аргировули, сигилии и др.). По същество екскусията представлява освобождаване на населението в дадени земи от някои или от всички задължения към централната власт, при което същите се превръщат в *парици*. По този начин постъпленията не били за сметка на държавната хазна. Това прави частичното освобождаване по-предпочитано от централната власт, отколкото пълното (Саздов, Велева, Димитров 2005: 50). Разбира се, целият този режим подлежал на контрол – в издаваните документи, например, бил определян броят на париците в дадените владения.

Париците като категория население присъстват и в българските царски грамоти. Тук е и мястото да се вметне, че това не било закрепостено население, за разлика от западния феодализъм. Дори може да се каже, че в някои случаи положението на споменатите парици се оценява като по-добро от това на независимите селски стопани. А относно притежаването на имущество били налице квазисобственически права в условията на заплащане на рента. Съществували и възможности някои обработваеми земи да станат наследствени.

Положението на париците може да бъде оценено като не толкова лошо и неблагоприятно. Решението на селяните да продадат земята си и да придобият статута на парици изглежда, че било приемливо, тъй като земевладелецът мо-

жел да им осигури по-добра защита при риск от лоша реколта или глад, а до известна степен и от допълнителна данъчна тежест, което било често срещана практика. Някои от изследователите виждат ползи за селското население, по-сочвайки, като подкрепа на това твърдение, отделно предлагани икономически стимули за селяните, за да предпочетат да станат наематели (**Laiou 2002: 1024; Laiou, Morrisson 2007: 105–106**).

Съществуващите механизми за ползване и обработване на земята вероятно били свързани с някои благоприятстващи стопанското развитие фактори. Успоредно с тях били налице и различни негативи за населението, от които основен оставал данъчната тежест. Въпреки всичко, това, което селяните получавали като краен доход, не било минимумът за преживяване. А положението им на наематели в някои случаи се оказвало по-добро от това на собственици (**Laiou, Morrisson 2007: 101–108**).

Уточнявайки някои особености на статута на париците и политиката на раздаване на привилегии, познати и в българската държава, няма как да не бъде поставен въпросът за последиците от предоставянето на имунитетни права. Защото, макар и държавата да продължавала да упражнява контрол върху публичните финанси дори когато съществувала опасност да не събира приходи от тях, се забелязва една всеобща децентрализация, оказваща влияние върху стопанското, социалното и политическото развитие. Въпреки това, този въпрос се оказва с диаметрален ефект, тъй като за обособените отделни единици, неподлежащи на прекия контрол на централната власт, се наблюдава икономически подем. Показателен е случаят именно с манастирските стопански единици.

Друг аспект от темата е свързан със собствеността, дарението и данъчните облекчения. По своята същност, дарението е договор, по силата на който едно лице отстъпва на друго лице безвъзмездно собствеността над дадено имущество. Поначало дарението се разглежда като невъзвратимо и неотменимо, макар да са предвидени клаузи за отмяна, например в Еклогата. Може би най-добре засвидетелствани са именно даренията в полза на църкви и манастири, като най-големи по размер били тези от владетелската институция (**Петрова 2009: 160–162**).

Прегледът на изворовата база показва, че собствеността, в зависимост от начина ѝ на придобиване, била разграничена в три групи: придобита по наследство или чрез покупко-продажба; получена чрез дарение от централната власт; заграбени запустели или изоставени от стопаните поземлени площи (**Цанкова-Петкова 1964: 65**). И трите начина на придобиване подлежали на регулация в законодателните сборници.

В дарствените грамоти са отбелязани имоти, придобити чрез покупко-продажба, както и запустели селища, предадени на съответния манастир. Например, в грамотата на Стефан II Милутин (1282–1321), потвърждаваща владенията на скита „Св. Петка“ (с. Тморане, Скопско), дадени от българския

болярин протосеваст Прибо през 30-те години на XIII в., са посочени наследствени земи, заграбени имоти, както и такива, закупени от протосеваста (**Петров 1960: 522–523**).

Самите владения, било то на светски или духовни земевладелци, не представлявали една териториална цялост. Те били пръснати в различни области, като в обсега им влизали главно села и заселки, заедно с техните землища (**Цанкова-Петкова 1964: 67**). Собствеността била сбор от частните имоти на селяните и общата земя за ползване. Към първата група спадали ниви, градини, лозя, а към втората – воденици, гори, ливади, пасбища, ловища и други имоти.

Земята като основен обект на собственост в грамотите е разграничена в няколко категории имуществва: *правини* (правина), *стаси* (стась), *прилежания* (прилежанир) и *прибитък* (прнбѣтъкъ).

Така например, във Ватопедския, Виргинския, Мрачкия и Рилския хрисовул е отбелязан терминът *правини* (правина – „това село, заедно с хората и всичките му прав(д)ини и стаси и прилежащия ѝ доход“, „за всички негови села и за всички негови метоси, за всички негови владения и прав(д)ини“ (**Даскалова, Райкова 2005: 29, 42**). Явно под този термин трябва да се разбира общо наименование на имуществото, на притежанието/собствеността (**Даскалова, Райкова 2005: 303**). В конкретния случай в грамотите се визира имуществото, което е предадено на съответния манастир, т.е. имотите на селското население заедно със земята за общо ползване (**Андреев 1965: 84**).

В грамотите Ватопедска, Мрачка, Рилска и Витошка се среща и терминът *стаси* (стась), с който също са се назовавали общо всички имоти, спестявайки се отделното им изброяване (**Даскалова, Райкова 2005: 357; Ангелов 1958: 31–32**), т.е. с него отново се обозначавало имуществото на жителите на даденото населено място (**Андреев 1965: 84; Дуйчев 1986: 65**). С предоставяните привилегии от централната власт, населението от селищата, дарени на съответния манастир, запазвали правата си върху стасите – продължавали да ги обработват и да ги предават в наследство (**Ангелов 1958: 36**).

Под *прилежания* (прнлежанн) пък трябва да се разбира притежание, владение, т.е. отново вид собственост (**Даскалова, Райкова 2005: 307**), а под *прибитък* (прнбѣтъкъ) – придобивка (**Даскалова, Райкова 2005: 305**).

Трудно е да се установи ясна юридическа граница между посочените термини. М. Н. Андреев изказва предположение относно имотите и съответния им юридически режим. Според него под *правини* се визират всички видове селски имуществва, независимо от юридически режим, под който се намирали. Т.е. тук се включвали селският двор заедно с жилищните постройки и намиращата се около него орна и градинска земя (стаси), както и имотите извън този комплекс – ниви, ливади. Към всичко това спадали и пасбищата, влизащи към земята за общо ползване. Спорно е и дали думата *прибитък* (прибѣтъкъ) може да се отнесе към последната категория земя и добитък (**Андреев 1965: 85–86**).

Представената информация, засягаща юридически статут на собствеността, добре онагледява темата за манастирското имущество, от което зависел добивът и производството на различни суровини, постъпленията във вид на данъци и такси, и изобщо, развитието на селскостопанските отрасли.

Известно е, че за средновековната българска икономика с преимущество направление бил аграрният сектор. Всъщност селското стопанство имало превес в икономиките на средновековните общества, главно съсредоточени в добиващите сфери и силно зависещи от природните дадености и колебания (Гюзелев 2013: 71). Друга особеност била самодостатъчността, или т.нар. автаркия – икономическа система, при която са налице преки производители, работещи в скромен мащаб и в силно ограничен търговски сектор. Логично, автаркията се отнесяла главно за селските поселения (Harvey 1989: 163), където самото занаятчийско производство не било ясно разделено от селскостопанската дейност и чието основно предназначение било задоволяване нуждите на дадено домакинство.

Тези две особености превръщат по-големите стопански единици с по-широки икономически възможности, изразяващи се в по-добро стопанисване на имотите, по-голямо производство, по-значителен селскостопански инвентар. Споменатите предимства могат да бъдат отнесени именно към манастирските стопански единици.

Даряваните изоставени запустели земи били превръщани от манастирите в обработваеми площи. Освен това при получаване на обезлюдени селища манастирската управа полагала усилия те отново да бъдат населени, което осигурявало работна ръка за отстъпените земеделски площи. Самото право да се заселват запустели земи било осигурено на манастира от страна на централната власт (Ангелов 1958: 40).

Наличието на колективна собственост пък не позволявало тя да се дели между множество наследници, което я правело по-устойчива. Манастирите като юридически лица, стопанисващи предоставеното им имущество, не били участници в междуособици и стремежи към сепаратизъм. Всъщност, получавайки икономическа независимост и покровителствани от върховната власт, те били с голямо значение за стопанския, обществения и културния живот (Цанкова-Петкова 1964: 68–70).

Важна особеност във връзка с темата за юридическата регламентация е тази за неприкосновеността и неотчуждаемостта на манастирската собственост. В заключителната част на българските хрисовули се уточнявала неотменимостта на манастирските имущества и наказания във вид на проклетия към всеки, който наруши постановеното (Даскалова, Райкова 2005: 29, 35, 44–46, 47). Те присъстват и в издаваните грамоти на другите балкански владетели. Де юре предаваното имущество се считало за неотменима собственост, което произтичало и от начина му на придобиване, а именно – чрез дарение (Ангелов 1958: 64).

Разглеждайки манастирите като стопански единици, няма как да не се засегне въпросът за отделните отрасли в аграрния сектор. Поминъкът на средновековното население зависело главно от земеделието, което било пряко обвързано с различните природогеографски особености. А първенстващото място в този аграрен отрасъл било заемано от зърнените култури. Хлябът заемал специално място в църковния живот. За християните хлябът е символ на плътта Христова, отдадена за спасението на човечеството, и е част от тайнството Евхаристия, известно като Свето причастие (Петканова 1994: 63).

Хлябът присъства в някои агиографски текстове, като Пространното житие на св. Ромил Видински от Григорий Доброписец (Иванова, Кл. 1986: 483; Аризанова 2013: 280), където се казва, че монасите се сдобивали с храна срещу труда си (Иванова, Кл. 1986: 488). От житието става ясно, че манастирите били оборудвани с хлебарници, като отделни лица отговаряли за снабдяването и съхранението на хранителните продукти. Що се касае до храната на монасите е редно да се уточни, че същата, за разлика от тази на другите социални групи, подлежала на по-строга регламентация. Храната се разглеждала като необходимост, но в никакъв случай не бивала да се превръща в удоволствие (Бенчева 2019: 195–196).

Конкретно за зърнените храни могат да се отбележат и упоменаванията в Рилската (1378) и Витошката (1382) грамоти на *житари* (житъръ) и *сенари* (сънаръ), както и посоченият *житен налог* (наметъкъ житънъ) във Виргинската грамота. Във Ватопедската грамота (1230) е включена забрана за взимане като ангария от манастирското население – вино, хляб и десятък (ни вннѡ. ни хлѡвъ. ни дѣсѡтъкъ) (Даскалова, Райкова 2005: 29, 35, 44–46, 47).

Към селскостопанските отрасли спадало и лозарството заедно с винопроизводството. В християнството лозата и виното са натоварени с богата символика. Виното, както и хлябът, е част от тайнството Евхаристия. Лозата често присъства и в църковната украса – в дърворезбата на олтара, например. Символно тя се отъждествява с дървото на живота, а гроздето – с надеждата за щастлив отвъден свят (Петканова 1994: 92).

Винопроизводството било съществена част от стопанството на балканските държави. Това определя и голямото му значение на облагането му за държавните финанси. Например, в грамотите Виргинска, Мрачка (1347), Рилска и Витошка са отбелязани *винари* (винаръ), отговарящи за осигуряването на доставки на вино, което ги обвързвало с ангариите в българската фискална система (Билярски 2010: 114).

Важна част от поминъка на населението било и животновъдството. Този отрасъл намирал развитие и в манастирите. Разбира се, храната и храненето на средновековния човек били тясно свързани с установените правила на поста, които били особено строги за монасите. Затова сведенията в житиеписните творби са ограничени, но все пак, в манастирските стопанства се отглеждал добитък не толкова за добиване на месо, а по-скоро като източник на мляко, вълна, кожи и използването им в земеделската дейност. Това може да се по-

твърди, например, от Похвалното слово за св. Патриарх Евтимий от Григорий Цамблак, където е упоменато, че отглеждането на овцете се свързва с „*нужда от вълна и мляко*“ (Грашева 1982: 225).

Богат извор за стопанската история се оказва типикът на Бачковския манастир, където е изброен прилежащият добитък в имотите на манастира – овце и овни, коне и кобили, пасищни говеда, бикове, телета, кози, магарета, работни волове и биволици. От изброените най-многобройни били овцете, следвани от конете и кобилите, а козите, магаретата и воловете са с приблизително равно количество (ГИБИ 1968: 62–63). В Пространното житие на св. Йоаким Осоговски пък е засвидетелствано дарение от „*50 овце и два вола*“, направено от местен болярин (Иванова, Кл. 1986: 185). Изброените данни позволяват да се придобие обща представа за развитието на животновъдството към манастирските стопанства.

В манастирите развитие получавало и пчеларството. Податки за пчелини се откриват, например, в агиографията. В Скопския препис на Пространното житие на Йоаким Осоговски е поместено чудо за наказанието на пастири, които крали кошери от манастирския пчелин (Иванова, Кл. 1986: 573–574). Манастирите и изобщо Църквата, се нуждаели от восък, необходим за направата на свещи. Затова суровината била важна необходимост за техните потребности (Anagnostakis 2018: 112–114).

Според Ив. Сакъзов царската власт отделяла специално внимание върху осигуряването на манастирите с необходимите восък и мед. Израз на това било прехвърлянето на цели пчеларски селища под манастирска опека, които се занимавали с роенето на пчели и добиването на восък, необходим за направата на свещи (Сакъзов 1924: 143). Производството на мед пък позволявало реализирането му в търговията, предвид излишъка, който следвало да остава поради умерената му консумация. Индикация за развитие в производството на пчелни продукти е и възникването на специален данък върху тях (Anagnostakis 2018: 112–114).

Става ясно, че към манастирите развитие получавали разнообразни селскостопански отрасли. Наред със зърнопроизводство, лозарство, овощарство и производство на други растителни култури, се отглеждал и различен вид добитък. Също така, към манастирската собственост принадлежали и отделни пчелини. Изброените отрасли и форми на селскостопанско производство пряко кореспондирали с правната регламентация на различните видове имущество. Тук се включват както отделните имоти на населението – ниви, лозя, овощни и зеленчукови градини, така и имотите за общо ползване – ливади, планини, гори, пасбища. Същите, по силата на издаваните хрисовули, били част от манастирската собственост. Така манастирите се превръщат във важен субект в стопанския живот на средновековната българска държава.

Тенденцията на възходящо развитие в търговията през XIII–XIV в. оказва влияние върху статута на манастирите. Изворите свидетелстват за наличие

на манастирска хазна и разплащане в пари. Всъщност процесите на монетаризиране на икономиката могат да бъдат забелязани още в периода под ромейска власт (XI–XII в.). Добри примери за използването на пари в манастирите са сведенията в типика на Бачковския манастир (1083 г.) (ГИБИ 1968: 51) и археологическите открития от манастира „Св. Йоан Предтеча“ в Кърджали (Овчаров, Хаджиева 1992: 88–89).

Самата идея за самозадоволяване на манастирите била трудно приложима, поради което се налагало извършването на покупко-продажба (Laiou 2002: 744). За да не бъдат принудени монасите да се отдалечават от манастира и „така да изостават от задължението си и молитвата“ (ГИБИ 1968: 51), в типика на Бачковския манастир било постановено да се предоставя заплата (в корубести номизми в различен размер) и пари за дрехи и обувки, с които да се осъществява тяхната покупка за нуждите на духовенството. Самият обмен се реализирал на панаир, устройван в близост до манастира и определен за провеждане в устава на Възкресение Христово (ГИБИ 1968: 51).

Съвсем логично, юридическото положение на манастирите се отразявало върху икономическия им статус. В правно отношение манастирите представлявали юридически лица в рамките на църковната институция, чийто пряк представител бил местният епископ/митрополит. Изискваните данъчни задължения били събирани в хазната на местната епархия. А въпросите, засягащи правния и стопанския ред, както и имуществените права на манастира, били уреждани по силата на отделни видове официални документи, на първо място сред които трябва да се посочат грамотите. Вътре в самата обител стопанските въпроси били решавани от приетите правила за живот, от устава, т.е. манастирът действал като автономна единица (Николова 2018: 616 – 617).

Наред с епархийските манастири съществували ставропигиални, подчинени пряко на патриарха. С такъв статут например, установен още с типика му от 1083 г., бил Бачковският манастир (ГИБИ 1968: 42), както и Драгалевският, за което свидетелства Витошката грамота от Йоан Шишман (1371–1395) (Даскалова, Райкова 2005: 47). Част от манастирите били на разпореждане на владетеля – т.нар. царски манастири. За такъв статут се говори в Батошевския (Дуйчев 1944: 278) и Врачанския надпис (Иванова, В. 1946: 135–137) от времето на Михаил II Асен (1246–1256).

Рилският манастир също спадал към царските (Даскалова, Райкова 2005: 45). Възможно е негов ктитор да е бил Йоан Асен I (1186–1196) – той става дарител на манастира след като пренася мощите на Св. Йоан Рилски от Средец в Търново. Вероятно тогава Рилският манастир станал и царски, което се потвърждава с даренията на следващите български владетели, за което свидетелства грамотата на Йоан Шишман.

Съществува вероятност дарител на манастира да е бил цар Калиман I Асен (1241–1246). Независимо, че е бил малолетен, дарението е могло да се осъществи от съответните институции – Регентство, царска канцелария. И ма-

кар с неговото име да се свързва известният фалшификат – т.нар. Калиманова грамота, именно тя показва, че този български владетел е бил известен като ктитор (**Чешмеджиев 2019: 387**).

Към манастирите със статут на ктиторски, т.е. царски или построени от влиятелни дворцови служители, Н. Гагова причислява и тези край Месемврия (Несебър). За доказателство тя посочва издадените от Йоан Александър месемврийски грамоти, написани на гръцки език (**Гагова 2010: 145; Чавръков 2019**). По-детайлен преглед по въпроса за църковното строителство в този черноморски регион е направен от П. Мутафчиев (**Мутафчиев 1973: 653–679**) и В. Гюзелев (**Гюзелев 2004: 29–35**).

Сведения за манастирите около Черноморието се съдържат и в житието на Теодосий Търновски от патриарх Калист. В него е упоменато, че светецът заедно с ученика си Роман е пребивавал в един от манастирите в близост до Несебър, в Емонската планина (**Иванова, Кл. 1986: 450**). В същото житие е спомената още ктиторската дейност, реализирана от Йоан Александър в полза на Парорийската местност – „изпрати с радостна душа и богата ръка имоти и добитък и всичко друго“ (**Иванова, Кл. 1986: 448**).

Интерес представлява и църквата „Св. Богородица“ в Долна Каменица, намираща се в състава на Видинското деспотство. Стенописните изображения и надписът там показват, че дарител е бил деспот Михаил (син на Михаил III Шишман (1323–1330), който бил управител на споменатата област. Самите стенописни изображения са обект на интерес не само заради ктиторските портрети, но и заради изобразените предмети, принадлежащи на овчари и предачи, ризници на войни, различни съдове, вписващи се както в темата за всекидневие на средновековния българин, така и за практикуваните стопански дейности (**Мавродинова 1969: 7, 17, 24**).

Имайки предвид ктиторската дейност е редно да се обърне внимание и на т.нар. Епикерниев манастир, посветен на Божията Майка, намиращ се край Сливен. Сведения за него се съдържат в житието на Теодосий Търновски, където е упоменато, че бил изграден от *епикерний* (**Иванова, Кл. 1986: 446**). Самата длъжност може да се причисли към високопоставените в Царството и се тълкува като *царски виночерпец*. Непосредствената му задача била да се грижи за виното на владетелската трапеза. Във връзка с това стояло и администрирането на лозята и избите на владетеля, както вероятно и отговорността за събирането на десетъка върху виното. Често този пост бил заеман от царски роднини. За високото положение на споменатия сановник се съди от факта, че е притежавал ктиторско право, т.е. създава или възстановява манастири. Това свидетелства и за наличието на солидни финансови възможности от страна на дарителя (**Билярски 1998: 172–174**).

В историографията са изказани предположения относно идентификацията на лицето, станало ктитор на Сливенския епикерниев манастир. Често като източник на информация се привлича Шуменският надпис от времето на Йоан

Шишман, където е отбелязан *великият епикерний* Страцимир (Антонова 1967: 81–82). Някои изследователи предполагат, че той е и ктиторът, споменат в Тедосиевото житие, но преки данни за потвърждение на това предположение липсват (**Билярски 1998: 177**).

Сливенската Света гора е важна и от гледна точка на стопанската история. Манастирите в този район били разположени на основни пътно-съобщителни връзки, свързващи Търново с югоизточните български земи, Добруджа с Тракия и Атон, както и черноморското крайбрежие с вътрешността на полуострова. В самата крепост Хисарлъка край Сливен е установено развитие на занаяти и разработване на стопанските ресурси, което е свързано и с преминаващите оттам главни пътища. Възможно е манастирите на „Сливенската планина“ да са имали пряко отношение към развитието на местното стопанство и търговия (**Русев, Ковачев 2011: 53, 141, 146**).

Наред с т.нар. Сливенска Света гора, сходно развитие получавали и софийските манастири. Те били под покровителството на търновската царска власт, което е засвидетелствано с Витошката грамота на Йоан Шишман (**Даскалова, Райкова 2005: 47–48**). Софийската Мала Света гора също била пряко свързана с пътно-съобщителната система на района. Областта била главно кръстовище на ключови пътни артерии, най-важната от които е *Via Diagonalis (Via Militaris)* (**Русев, Ковачев 2011: 150–151**). Разбира се, манастирът е преди всичко място за молитва и спасение. В същото време, като стопански единици манастирите оказват влияние върху икономиката, главно като собственици на земя (**Avramov, Fotić, Kolovos, Kotzageorgis 2021: 10–11**).

Съществуват още примери за ктиторска дейност по българските земи. Свидетелство са както писмените сведения, така и стенописните изображения. Такива виждаме в Боянската църква, църквата „Св. Архангел Михаил“ в Костур, Ивановският скален манастирски комплекс, църквата „Св. св. ап. Петър и Павел“ при с. Беренде, „Св. Йоан Кръстител“ в Несебър, Земенският манастир „Св. Йоан Богослов“, Бачковската костница, църквата „Св. Никола“ в Станичене, Драгалевският манастир и др. Ктитори били както владетели и членове на царското семейство, така и представители на елита и на висшето духовенство. Самата дарителска политика показва демонстрация на авторитет, влияние и наличието на финансови средства на конкретния ктитор в дадената област (**Калпакова 2006: 472–474, 481**).

Получаването на почетни титли (деспот, севастократор) и длъжности във върховете на държавната администрация давало възможност за изпълняване не само на военни, граждански или церемониални функции, но и осигурявало съответните финансови ресурси. Така, представителите на т.нар. болярско съсловие били основните „спонсори“ на културата, поради което ги виждаме като ктитори на църкви и поръчители на книги (**Божилов 2014: 121–122**). По този начин стремежът към известна независимост може да се счете като стимул за културен подем – обновяване на манастири и развитие на книжовна

засвидетелствано, че на манастирските люде, извършващи търговия, се предоставяло право за свободна покупко-продажба – „да ходи със стока за своя търговия по цялата държава и област на моето царство“. Това означава, че същите били освободени от таксите за пазарно правоучастие, дължими на фиска (**Даскалова, Райкова 2005: 47**). Посочените два примера – от Виргинския и Рилския хрисовул, свидетелстват не само за реализирана търговска дейност на територията на манастирските имоти, но и за произтичащите приходи от нея в полза на манастирската хазна.

Като документи, имащи правно-икономически израз, са типичните, както и инвентарните описи. Добре известен е типикът на Бачковския манастир, в който е описана движимата и недвижима собственост на манастира (**ГИБИ 1968: 58–63**). По настоящата проблематика могат да се привлекат също някои от документите на Охридската архиепископия (**Илиев 2010: 315**), както и описът на мелнишкия манастир „Св. Богородица Спилеотиса“ (1365) (**Божилов 2007: 144; Костова 2020: 205–213**). Например, един от издадените документи на Охридската архиепископия от времето на Димитър Хоматиан се отнася за извънредно, нерегламентирано събиране на данъци, въведени в една от енорите на архиепископията (**Божилов 2007: 145; Костова 2020: 205**).

Интерес представлява и инвентарният опис на имуществото на мелнишкия манастир „Св. Богородица Спилеотиса“. Основан от деспот Алексей Слав, манастирът, чрез дарение от 1365 г., преминал във владение на светогорския манастир Ватопед. В описа е отразена манастирската собственост, включваща движимо и недвижимо имущество, хора, църковна утвар, добитък, инвентар. Подробностите около недвижимата собственост са ограничени, тъй като липсва точна локализация, размер на имотите, както и данни за приходите, получавани от тях. Относно манастирския инвентар, добитъка и сечивата, в описа са изброени бъчви, коне, кози, товарни животни, мотика, светилници, меден чук и др., сред които и 30 кошера (**Гюзелев 2013: 97; Божилов 2007: 144; Костова 2020: 205, 211**).

Отново за мелнишкия манастир се отнася и един документ, който обаче не е известен в оригинал, а по препис. Съхранява се в архива на Ватопед, написан е на гръцки и се датира към пролетта/лято на 1379 г. Документът разглежда спор за воденица, изградена от майстора Йоан върху място, принадлежащо на мелнишкия манастир. Самият воденичар Йоан бил подчинен на манастира и изпълнявал ролята на управител на манастирските воденици, за което заплащал на манастира определена сума. Интересното е, че в документа е отбелязана и вид наказателна мярка в размер на 3 перпера, дължима от майстора в случай на суша, тъй като, в резултат на нея, построената воденица преставала да носи вода. Покрай случая с воденицата е споменато и организираното мелнишко тържище (**Матанов 1996: 103–105**), което допълва информацията за организираната търговска дейност.

Всъщност, за пазара в Мелник има сведения още от края на XIII в. Точното му място не е посочено, но съществуват предположения, че се е намирал в югоизточната част на града. От два документа, отново съхранявани в архива на Ватопед (за дарения от монахиня Анисия и от Михаил Елеадоритис Спанопулос), е отбелязано, че на самото пазарно средище се е намирала и мелница. Мелници, заедно с лозя и други имоти, са засвидетелствани и във вече отбелязания инвентарен опис от 1365 г. (**Божилков 2002**: 83).

Посочените данни от грамотите, инвентарните описи и други документи показват част от въпросите, свързани с правно-икономическото състояние на манастирите. Като собственици на земя те влияели върху стопанското развитие на българските земи. През разглеждания период може да се отчете разширяване на притежаваното имущество, до голяма степен в резултат на даренията, извършвани от владетелския институт. Често държавата предоставяла обезлюдени земи или такива, намиращи се на границата на две страни (каквто е случая с манастира „Св. Никола“ в покрайнината Мрака, близо до българо-сръбската граница) (**Даскалова, Райкова 2005**: 42).

Вече бяха отбелязани ползите от предоставяните имоти, особено в случаите, когато става въпрос за обезлюдени земи и тяхното благоприятно стопанско развитие при преминаването им към манастирската собственост. Някои от имотите служели като пасбища за отглеждане на основни храни или за сеч, други се използвали за дългосрочно отглеждане или за построяване на различни съоръжения, като кладенци, канали, мостове и др. В някои имоти се включвали и по-малки единици за преработка на селскостопански продукти – преси за вино, мелници и др. Всичко това повишавало стойността на продукцията, като подпомагало и търговската дейност (**Avramov, Fotić, Kolovos, Kotzageorgis 2021**: 27–32).

Оказва се, че манастирите били с не малко значение за икономическия живот на българската държава. Принадлежащите им земи разполагали с големи стопански ресурси, с определени финансови и правни функции (**Начева 2006**: 813–814). По този начин, освен като част от църковно-религиозния, културния и социалния живот, манастирите се вписват и в стопанския ритъм на българската държава.

И така, често оформяната картина на средновековния живот изплува с представите за войни и сражения, царски дворци и борба за власт, завоевания, триумфи, падения. Картина, изпъстрена с вяра, мистицизъм, стремеж към спасение и едновременно с това – преплитаща пътища, търговия, икономика. И в крайна сметка, което и парче от пъзела на средновековната история да избере, то разкрива част от цялостната картина. Целта на настоящето изследване беше именно да се допълни представата за живота в средновековна България, хвърляйки щрихи върху значението на манастирите не само като религиозна и културна структура, но и като стопанска единица.

дейност. За обособените отделни единици, неподлежащи на прекия контрол на централната власт, се забелязва известен икономически подем, натрупване на финансови средства, намиращи израз в развитието на културата, която се намира в пряка връзка и с църковния живот.

Съдържащите се в грамотите данни за правния статут на манастирите имат пряко отношение към тяхното икономическо състояние. Хрисовулите показват отстъпването на различна недвижима собственост в полза на манастирите, правото им да събират отделни данъци, такси и ангарии, което обуславя и тяхното материално състояние.

Чрез получаваните привилегии манастирите придобивали права на икономически субекти, разпореждащи се със своята собственост. За съжаление, грамотите рядко дават преки сведения за приходите в данъчни изражения или под формата на ангария. За размера на постъпленията в хазната и складовете се съди по косвените данни, сочещи големината на имотите и видовете данъци, такси и ангарии.

Става ясно, че основната собственост, т.е. тази, от която произтичат и главните приходи на манастира, била недвижимата – селата и обработваемата земя. Отношението на селата към манастирската икономика имало главно фискален израз, в резултат на получените данъчни права. А обработваемите земи осигурявали селскостопанските продукти, чийто излишък можел да бъде обект на търговска дейност, реализиран директно на близките пазари (Avramov, Fotić, Kolovos, Kotzageorgis 2021: 36). Част от приходния дял били и производствените съоръжения, или по-точно – движимата собственост.

Данъци и такси манастирите получавали и от организирането на пазари и панаири (Николова 2018: 619–624). Така например, с Виргинската грамота се предоставя право на манастира „Св. Георги Бързи“ да събира данъка за участие на тържището и панаира край селото Брод. Упоменато е, че търгът се организирал всяка неделя. Освен седмичното тържище, такова се организирано и веднъж годишно около празника Рождество Богородично (8. септември). От посочената грамота научаваме и за други такси, събирани по българските земи: освен за пазарно правоучастие, съществували и такива за преминаване на мостове, бродове и пътища (Даскалова, Райкова 2005: 35).

Дарявани права върху организираните ежеседмични или ежегодни тържища са отбелязани и в някои от сръбските грамоти. Такива са споменати сред даренията на Хрелю в полза на Хилендарския манастир. Дарението се изразявало в села, къщи, заедно с търга в Щип и този край „Св. Илия“, както и в други имоти като лозя, ниви, ливади, пасбища и воденици (Новаковић 1912: 430). Сред даренията на манастира „Трескавец“ при Прилеп също е засвидетелстван организиран панаир (на Димитровден – 26. октомври), като сред даренията, потвърдени с грамота от Стефан Душан (издадена около 1335–1337 г.) са още купена земя, царски кладенец, лозя, ниви и воденици (Новаковић 1912: 473).

Извършваната търговска дейност на територията на манастирските имоти била обект на юридическа регулация и в Рилския хрисовул. В грамотата е

БИБЛИОГРАФИЯ:

Ангелов 1945–1946: Ангелов, Д. Приходи на средновековната българска държава. – В: Исторически преглед, кн. 4–5, 385–411. // Angelov, D. Prihodi na srednovekovnata balgarska darzhava – In: Istooricheski pregled, kn. 4 – 5, 385–411.

Ангелов 1958: Ангелов, Д. *Аграрните отношения в Северна и Средна Македония през XIV век.* София: Изд. на БАН. // Angelov, D. Agrarnite otnosheniya v Severna i Sredna Makedoniya prez XIV vek. Sofia: Izd. na BAN.

Андреев 1965: Андреев, М. Н. *Ватопедската грамота и въпросите на българското феодално право,* София: Изд. на БАН. // Andreev, M. N. Vatopedskata gramota i varposite na balgarskoto feodalno pravo, Sofia: Izd. na BAN.

Аризанова 2013: Аризанова, С. *Българите в агиографията от XIII–XIV век.* Пловдив: Фондация „Българско историческо наследство. // Arizanova, S. Balgarite v agiografiyata ot XIII–XIV vek. Plovdiv: Fondatsiya „Balgarsko istoricheskoto nasledstvo“.

Бенчева 2019: Бенчева, Й. *Трапезата във византийско-балканския свят (X–XV век).* София: Гутенберг. // Bencheva, Y. Trapezata vav vizantiysko-balkanskiya svyat (X–XV vek). Sofia: Gutenberg.

Биярски 1998: Биярски, Ив. *Институциите на средновековна България. Второ българско царство (XII–XIV в.).* София: УИ „Св. Климент Охридски“. // Bilyarski, Iv. Institutsiite na srednovekovna Balgarya. Vyoro balgarsko tsarstvo (XII–XIV v.). Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“.

Биярски 2010: Биярски, Ив. *Фискална система на средновековна България.* Пловдив.: Българско историческо наследство. // Bilyarski, Iv. Fiskalna sistema na srednovekovna Balgaria. Plovdiv: Balgarsko istoricheskoto nasledstvo.

Бобчев 1925: Бобчев, С. С. За някои тегоби и данъци според влахо-българските хрисовули. В: *Сборник в чест на В. Н. Златарски.* София, 25–33. // Bobchev, S. S. Za nyakoi tegobi i danatsi spored vlaho-balgarskite hrisovuli – In: Sbornik v chest na V. N. Zlatarski. Sofia, 25–33.

Божилов 2002: Божилов, Ив. *Деспот Алексей Слав и Мелник. – В: Българските земи през Средновековието (VII–XVIII в.). Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Ал. Кузев.* Варна. // Bozhilov, Iv. Despot Aleksiy Slav i Melnik. – In: Balgarskite zemi prez Srenovekoviето (VII–XVIII v.). Mezhdunarodna konferentsiya v chest na 70-godishninata na prof. Al. Kuzev. Varna.

Божилов 2007: Божилов, Ив. *Нови данни за манастира „Св. Богородица Спилеотиса“ в Мелник. – В: Историческо бъдеще,* кн. 1–2, 138–148. // Bozhilov, Iv. Novi dannii za manastira „Sv. Bogoroditsa Spileotitsa“ v Melnik. – In: Istoricheskoto badeshte, kn. 1–2, 138–148.

Божилов 2014: Божилов, Ив. *Българското общество през 14. век. Структура и просопография.* Пловдив: Фондация „Българско историческо наследство. // Bozhilov, Iv. Balgarskoto obshtestvo prez 14. vek. Struktura i prosopografiya. Plovdiv: Fondatsiya „Balgarsko istoricheskoto nasledstvo“.

Гагова 2010: Гагова, Н. *Владетели и книги. Участието на южнославянския владетел в производството и употребата на книги през Средновековието (IX–XV в.): рецепцията на византийския модел.* София. // Gagova, N. Vladeteli i knigi. Uchastieto na

yuzhnoslavyanskiya vladetel v proizvodstvoto i upotrebata na knigi prez Srednekovieto (IX–XV v.): retseptsiyata na vizantiyskiya model. Sofia.

ГИБИ 1968: Typicon Vacuriani. – В: Гръцки извори за българската история. Т. 7. София: Изд. на БАН. // Typicon Vacuriani. – In: Gratski izvori za balgrskata istoriya. Т. 7. Sofia: Izd. na BAN.

Грашева 1982: *Стара българска литература*. т. II – Ораторска проза. съст. и ред. Л. Грашева. София: Български писател. // *Stara balgarska literatura*. Т. II – Oratorska proza. sast. i red. L. Grasheva. Sofia: Balgarski pisatel.

Гюзелев 1996: Гюзелев, В. Пристанище за спасението на всяка душа християнска (Средновековният български манастир – поява, развитие, роля). – В: *Родина*, кн. 3, 85–96. // Gyuzelev, V. Pristanishte za spasenieto na vsyaka dusha hristiyanska (Srednekovniiyat balgarski manastir – pojava, razvitie, rolya). – In: Rodina, kn. 3, 85–96.

Гюзелев 2004: Гюзелев, В. Несебърската архиепископия – митрополия и нейните църкви и манастири. – В: *Проблеми на изкуството*, кн. 1, 29–35. // Gyuzelev, V. Nesebarskata arhiepiskopiya – mitropoliya i neynite tsarkvi i manastiri. – In: Problemi na izkustvoto, kn. 1, 29–35.

Гюзелев 2013: Гюзелев, В. *Апология на Средновековието*. София: Брифон. // Gyuzelev, V. Apologiya na Srednekovieto. Sofia: Brifon.

Гюзелев 2013: Гюзелев, В. *Сметководна делова писменост от Българското и Европейското средновековие*. Пловдив: Фондация „Българско историческо наследство. // Gyuzelev, V. Smetkovodnata delova pismenost ot Balgarskoto i Evropeyskoto srednekovie. Plovdiv: Fondatsiya „Balgarsko istorichesko nasledstvo”.

Даскалова, Райкова 2005: Даскалова, А., М. Райкова. *Грамоти на българските царе*. София: АИ „Проф. Марин Дринов. // Daskalova, A., M. Raykova. Gramoti na balgarskite tsare. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov”.

Дуйчев 1944: Дуйчев, Ив. *Из старата българска книжнина*. т. II – Книжовни и исторически паметници от Второто българско царство. София: Хемус // Duychev, Iv. Iz starata balgarska knizhnina. Т. II – Knizhovni i istoricheski pametnitsi ot Vtoroto balgarsko tsarstvo. Sofia: Hemus.

Дуйчев 1986: Дуйчев, Ив. Рилската грамота на цар Иван Шишман от 1378 година. София: Наука и изкуство. // Duychev, Iv. Rilskata gramota na tsar Ivan Shishman ot 1378 godina. Sofia. Nauka i izkustvo.

Иванов 1970 [1931]: Иванов, Й. *Български старини из Македония*, София. // Ivanov, Y. Balgarski starini iz Makedoniya, Sofia.

Иванова 1946: Иванова, В. Два надписа от Асеневици – Батошевският и Врачанският. – В: *Известия на Българския археологически институт*, кн. 15. // Ivanova, V. Dva nadpisa ot Asenevtsi – Batoshevskiyat i Vrachanskiyat. – In: Izvestiya na Balgarskiya arheologicheski institut, kn. 15.

Иванова 1986: *Стара българска литература*. т. IV – Житиеписни творби. съст. и ред. Кл. Иванова. София. // *Stara balgarska literatura*. Т. IV – Zhitiepisni tvorbi. sast. i red. Kl. Ivanova. Sofia.

Илиев 2010: Илиев, Ил. *Охридският архиепископ Димитър Хоматиан и българите*. София: Анубис. // Iliev, Il. Ohridskiyat arhiepiskopp Dimitar Homatian i balgarite. Sofia: Anubis.

Илински 1911: Илински, Г. *Грамоты болгарских царей*. Москва. // Ilinski, G. Gramoty balgarskih tsarey. Moskva.

Калпакова 2006: Калпакова, С. Ктиторски портрети в българските земи от периода XIII–XV в. – В: *Тангра – сборник в чест на 70-годишнината на акад. В. Гюзелев*. София. // Kalpakova, S. Ktitorski portreti v balgarskite zemi ot perioda XIII–XV v. – V: Tangra – sbornik v chest na 70-godishninata na akad. V. Gyuzelev. Sofia.

Костова 2020: Костова, Ел. *Средновековният Мелник*. Пловдив: Фондация „Българско историческо наследство. // Kostova, El. Srenovekovniyat Melnik. Plovdiv: Fondatsiya „Balgarsko istoricheskoto nasledstvo”.

Литаврин 1987: Литаврин, Г. *България – Византия (XI–XII в.)*. София: Наука и изкуство. // Litavrin, G. Bulgariya – Vizantiya (XI–XII v.). Sofia: Nauka i izkustvo.

Мавродинова 1969: Мавродинова, Л. *Църквата в Долна Каменица*. София: Български художник. // Mavrodinova, L. Tsarkvata v Dolna Kamenitsa. Sofia: Balgarski hudozhnik.

Матанов 1996: Матанов, Хр. Един неизвестен документ за Мелник от архива на Светогорския манастир Ватопед. – В: *Светогорска обител Зограф*, кн. 2. София: Изд. на Софийски университет – Исторически факултет. // Matanov, Hr. Edin neizvesten document za Melnik ot arhiva na Svetogorskiya manastir Vatoped. – In: Svetogorska obitel Zograf, kn. 2. Sofia: Izd. na Sofiyski universitet – Istoricheski fakultet.

Мутафчиев 1973: Мутафчиев, П. Към историята на месемврийските манастири. – В: *Избрани произведения*. Т. 1. София. // Mutafchiev, P. Kam istoriyata na mesemvriyskite manastiri. – In: Izbrani proizvedeniya. T. 1. Sofia.

Начева 2006: Начева, Р. Ролята на монашеските обители в социално-икономическия, политическия и културния живот на средновековна България. – В: *Тангра – сборник в чест на 70-годишнината на акад. В. Гюзелев*. София. // Nacheva, R. Rolyata na monasheskite obiteli v sotsialno-ikonomichekiya, politicheskiya i kulturniyan zhivot na srednovekovna Balgariya. – In: Tangra – sbornik v chest na 70-godishninata na akad. V. Gyuzelev. Sofia.

Николова 2018: Николова, Б. *Монашество, манастири и манастирски живот в средновековна България, т. II. Монасите*. София: Алфаграф. // Nikolova, B. Monashestvo, manastiri i manastirski zhivot v srednovekovna Bulgariya, t. II. Monasite. Sofia: Alfagraf.

Новаковић 1912: Стојан Новаковић. *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд. // Novakovich, St. Zakonski spomenitsi srpskih drzhava sredneg veka. Beograd.

Овчаров, Хаджиева 1992: Овчаров, Н., Д. Хаджиева. Средновековният манастир в гр. Кърджали – център на епископията Ахридос (XI–XIV в.). – В: *Разкопки и проучвания*, кн. 24, София. // Ovcharov, N., D. Hadzhieva. Srednovekovniyat manastir v gr. Kardzhali – tsentar na episkopiyata Ahridos (XI–XIV v.). – In: Razkopki i prouchvaniya, kn. 24, Sofia.

Острогорски 2013: Острогорски, Г. *История на Византийската държава*. София: Прозорец. // Ostrogorski, G. Istoriya na Vizantiyskata darzhava. Sofia: Prozorets.

Петканова 1994: Петканова, Д. *Средновековна литературна символика*. София: Време. // Petkanova, D. Srednovekovna literaturna simbolika. Sofia: Vreme.

Петров 1960: Петров, П. Протосеваст Прибо, български феодален владетел в Македония през първата половина на XIII в. – В: *Изследвания в чест на Марин С. Дринов*. София. // Petrov, P. Protosevast Pribo, balgarski feodalен vladetel v Makedoniya prez parvata polovina na XIII v. – In: *Izledvaniya v chest na Marin S. Drinov*. Sofia.

Петрова 2008: Петрова, Г. *Църква и църковно право в средновековна България*, София: Сиби. // Petrova, G. Tsarkva i tsarkovno pravo v srednovkovna Balgariya, Sofia: Sibi.

Петрова 2009: Петрова, Г. *История на българската държава и право (680–1878)*, София: Сиби. // Petrova, G. Istoriya na balgarskata darzhava i pravo (680–1878), Sofia: Sibi.

Русев, Гълъбов, Давидов, Данчев 1971: Русев, П., Ив. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. *Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак*, София: Изд. на БАН. // Rusev, P., Iv. Galabov, A. Davidov, G. Danchev. Pohvalno slovo za Evtimiy ot Grigoriy Tsamblak, Sofia: Izd. na BAN.

Русев, Ковачев 2011: Русев, Ив., Г. Ковачев. Манастирската общност Света гора Сливенска и районът ѝ през XII–XVII в. Велико. Търново: Фабер. // Rusev, Iv., G. Kovachev. Manastirskata obshnost Sveta gora Slevenska i rayonat prez XII–XVII v. V. Tarnovo: Faber.

Саздов, Велева, Димитров 2005: Саздов, Д., Л. Велева, М. Димитров и др. *История на националното и световното стопанство*. София: УИ Стопанство. // Sazdov, D., L. Veleva, M. Dimitrov i dr. Istoriya na natsionalnoto i svetovnoto stopanstvo. Sofia: UI Stopanstvo.

Сакъзов 1924: Сакъзов, Ив. Данъчната система в средновековните манастири. – В: *Духовна култура*, кн. 20–21, 123–151. // Sakazov, Iv. Danachnata Sistema v srednovkovnite monastiri. – In: *Duhovna kultura*, кн. 20–21, 123–151.

Цанкова – Петкова 1964: Цанкова-Петкова, Г. *За аграрните отношения в средновековна България (XI–XIII в.)*, София: Изд. на БАН. // Tsankova – Petkova, G. Za agrarnite otnosheniya v srednovkovna Balgaria (XI–XIII v.), Sofia: Izd. na BAN.

Чавръков 2019: Чавръков, Г. *Средища на българската книжовност (IX–XVIII в.)*. София. // Chavrukov, G. Sredishta na balgarskata knizhovnost (IX–XVIII v.). Sofia. <https://electronic-library.org/books/Book_0092.html>

Чешмеджиев 2019: Чешмеджиев, Д. Рилската грамота на цар Йоан Шишман и някои проблеми на историята на Рилския манастир до XIV в. – В: *Търновска книжовна школа*, т. 11. В. Търново, 376–392. // Cheshmedzhiev, D. Rilskata gramota na tsar Yoan Shishman i nyakoi problemi na istoriyata na Rilskiya manastir do XIV v. – In: *Tarnovska knizhovna shkola*, t. 11, V. Tarnovo, 376–392.

Anagnostakis 2018: Anagnostakis I. Wild and domestic honey in Middle byzantine hagiography: some issues relating to its production, collection and consumption. – In: *Beekeeping in the Mediterranean from Antiquity to the Present*. Nea Moudania.

Avramov, Fotić, Kolovos, Kotzageorgis 2021: Avramov, R., Al. Fotić, El. Kolovos, P. P. Kotzageorgis. *Monastic economy across time: wealth management, patterns and trade*. Sofia.

Harvey 1989: Harvey, Al. *Economic expansion in the Byzantine Empire (900–1200)*. New York: Cambridge University Press.

Laiou 2002: Laiou, A. E. *The Economic History of Byzantium – From the Seventh through the Fifteenth Century*. Washington 2002.

Laiou, Morrisson 2007: Laiou, A. E., C. Morrisson. *The Byzantine Economy*. New York: Cambridge University Press.